

TÜRK TOPLUMUNDA BAHŞIŞ

Aylin Akpınar*

Bahşış, İslam Ansiklopedisi'nde (1970) Farsça “bahşidan” (vermek) fiilinden türetilmiş bir kavram olarak tanımlanmaktadır. İran'da büyükten küçüğe verilen hediyeye bahşış denir. Bunun tam tersi, küçüğün büyüğe verdiği hediye olan “pişkeş”tir. Statü açısından birbirine eşit kimseler arasında karşılıklı verilen hediyelere ise tearüf (tanışma) denmektedir. Bahşışın büyükten küçüğe verilmesi hem statü, hem de maddi zenginlik anlamlarında üstünlüğe işaret eder. Dolayısıyla bahş etmek (bağışlamak) aslen, mevkice, statüce, yaşça ve gelince daha üst düzeyde olan kimselerin kendilerinden daha alt düzeyde olan kimselerle maddi ve manevi zenginliklerini paylaşmaları olarak anlaşılmalıdır. Bu bağlamda, bahşış bir hediye türü olarak kabul edilebilir. Hediye, toplumsal ve insanlar arası ilişkilerin kurulmasında, duyguların ifadesi aracılığıyla karşılıklı yükümlülükler oluşturan sembolik bir güçtür (Mauss, 2005: 239). Hediye alışverişi gibi duygusal ilişkilerde bilinçaltı bir karşılık bekleyiş vardır (Güvenç, 1984: 229-230). Halk ve Divan Edebiyatımızda bahşış manevi cömertlik anlamında da kullanılmıştır (Pala, 2004). Örneğin, Karacaoğlan, “Kara kaş altında sürmeli gözdür/ Aşıkın bahşışın vermeli gelin” derken; Nedim, “Bir safâ bahşedelim gel şu dil-i nâşada/ Gidelim serv-i revanım yürü Sa'dabâd'a” demiştir. Bahşışın hediye olduğuna ilişkin görüşümüzü şu atasözü de desteklemektedir: “Bahşış (beleş) atın dişine bakılmaz”.

* Dr., Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü.

Eski dönemlerde beylerin şairlere, kendilerine yazdıkları methiyeler (kasideler) için bahşış vermeleri adettendi. Bu bahşış türüne “caize” adı verilmiştir. Hatta, bu konuyla ilgili fıkralara rastlanmaktadır (www.yenimeram.com.tr/modules)

“Şairin birisi bulunduğu yörenin beyine övgü dolu bir şiir yazmış. Birkaç kuruş almak için sunmaya giderken yolda bir Bektaşî ile karşılaşmış. İki birlikte beyin huzuruna çıkmışlar. Şair bey için yazdığı kasideyi takdim etmiş. Bektaşî eli boş olarak gelmiş olmamak için cebinden bir kağıt parçası çıkarmış, üzerine bir şeyler karalamış ve beye uzatmış. Bektaşî'nin ayak üstü karaladığı dizeler beyin çok hoşuna gitmiş ve şairden daha fazla bağışla ödüllendirilmiş. Beyin yanından ayrılmışlar.

Kendisinden fazla bahşış alan Bektaşî'ye:

“Baba erenler, Siz nasıl bir övgü yazdınız ki, benden çok bahşış aldınız?”

Bektaşî:

“Benim aklım pek övgüye, riyaya ermez. Kısaca yazdım ki,

“Eğer bana bir şey lütfedeceksen; veren Hak'tır, sen memursun... Eğer bir şey vermeyecek olursan; vermeyen Hak'tır, sen mazursun...”

İslam Ansiklopedisi'nde bahşış tanımlanırken şöyle denmektedir: “Bahşış, ancak yaptığı işten memnun kalınan hizmet erbabına, emeği mukabilinden fazla olarak verilen paraya denilir. Avrupalılar bu kelimeyi yanlış tefsir ve teşmil ederek rüşvet mukabilinde dillerine geçirmişlerdir.” Bu tanım ve yorum bahşış ile rüşvet arasındaki sınırın kayganlığına işaret eder. İskender Pala (2004), Zaman gazetesinde “İhsan ile Bağış Arasında” adlı makalesinde, Osmanlı gündelik yaşantısında bahşışın nakit ve mal cinsinden yardım ile sınırlı tek bağış kelimesi olduğundan ve belli bir hizmetin ücreti olarak değil, ondan arta kalan bir teşekkür ikramı olarak verildiğinden bahseder. Bu duruma bir istisna Pala'ya göre, belki de padişahların tahta çıktıklarında yeniçerilere verdikleri cülus bahşışidir. Çünkü, cülus bahşışini padişahların yeniçerilere, kendilerini tahta oturttukları için bir teşekkür mü, yoksa şerlerinden emin olmak için bir rüşvet olarak mı verdikleri belli değildir.

Thorstein Veblen “The Theory of the Leisure Class” adlı eserinde paranın on dokuzuncu yüzyılda ivme kazanan kapitalizm sayesinde insanlar arası ilişkileri değerlendirirken başvurduğumuz en temel ölçüt olduğunu iddia eder. Böylelikle, aslen manevi anlamda cömertlik olarak algılanabilecek olan bahş etmek eylemi, kimi zaman rüşvet anlamını da içerecek şekilde anlam kaymasına uğrayabilmiştir. Bu makalede bahşış, Türk toplumunda, tarihsel perspektif çerçevesinde, günümüze kadar devam eden ritüeller ve gündelik yaşam pratiklerinin çeşitliliği içinde ele alınarak incelenecektir.

Osmanlı'da Gündelik Hayat ve Bahşış

Osmanlı toplumunda, başta İstanbul'da ve diğer taşra şehirlerinde mahalle, gündelik hayatın ekonomik, kültürel ve dini pratiklerini içeren sınırları oluşturmuştur. Bu durum Ortadoğu İslam geleneğinin bir devamı olup, toplumsal statünün dini ayrıcalıklara göre belirlendiği tarihi dönemlerin izlerini taşır. Sosyokültürel açıdan mahallenin önemi, zenginle fakir ayrımının mümkün olduğunca sosyal dayanışma vasıtasıyla mahalle içinde giderilmesi inancı ve pratiğinden kaynaklanır. Bu durum, on dokuzuncu yüzyıla kadar süren klasik dönem Osmanlı mahallesinin önemli bir özelliği olarak göze çarpar. On dokuzuncu yüzyıldan itibaren Boğaziçi'nin yerleşime açılmasıyla birlikte ekonomik farklılaşmaların başladığını görürüz (Işın, 1985). Giderek artan sosyal farklılıkların yanı sıra, sosyal yardımlaşma yerine geçen bahşış verme adeti devam etmiştir. Örneğin, bilmediğimiz bir semtte bize yol gösteren ve kılık kıyafetinden yoksul olduğunu anladığımız kimselere; bir yerden kalkıp giderken unuttuğumuz herhangi bir şeyi koşup arkamızdan getiren ve kıyafetinden elinin darda olduğunu düşündüğümüz kişiye; karda, buzda, trafikte yollarda kaldığımız zaman elimizden tutarak bize yardım eden ve bizden bahşış uman kişilere; beklediğimiz sevinçli veya hayırlı bir haberi getiren posta dağıtıcılarına; kaybettiğimiz kıymetli bir eşyayı veya önemli bir parayı bulup polise teslim eden veya bizzat getiren kimselere kavuştuğumuz eşyanın/paranın değerine denk gelen bir miktar para adetten olduğu üzere bahşış olarak verilir. Ayrıca, gündeliği pazarlıkla saptanmış olsa da canla başla çalışarak işimizi gören işçilere de bahşış vermek adettendir (Koçu ve Akbay, 1960: 1876).

Yukarıda sayılan sosyal adetlerin yanı sıra, eski Osmanlı yaşantısında gelenek haline gelmiş olan bayram bahşışleri vardır. Bekçiler ve davulcular Ramazan ve Kurban bayramlarında bahşışlerini kapı kapı dolaşıp, her kapıda bir mani okuyarak toplarlardı. Bekçi mâni ve destanlarının eski toplum yaşantısı bakımından başlı başına bir kaynak oluşturduğu söylenebilir (ibid: 1879). Boyunlarına ufak davullar asmış olan çocuklar, ellerinde fenerlerle, mâni okuyanların peşlerine takılırlardı. Konaklardan ve varlıklı kimselerin oturdukları evlerden mâni okuyan bekçilere bahşış olarak çeşitli yiyecekler verilirdi (İncecik, Göncüoğlu, Sadırlı, 2004: 269). Bekçilerin bahşış toplama usulleri şöyle anlatılmaktadır:

“Bekçilere maaş olarak her evden kudretlerine göre para toplanır, aybaşında ne toplanmışsa aralarında pay edilirdi. Kış günleri kömürleri ve gece giyecekleri içi kürklü kurt derisi, dışı kalın abadan gocuk denen kışlıkları halk tarafından temin edilirdi. Ramazan bayramlarında ellerinde uzun bir sıruk ve boyunlarında davul ile dolaşarak evlerin önünde çalar, her evden uçlarına bahşış bağlanmış çevre, yazma ve bazı evlerden de mintanlık basma, daha kibarlardan ise bohça ile gecelik çamaşır ve bahşış verilir, bunların hepsini sırtının üstüne asarlar, bu suretle mahalleden hayli şey toplarlardı, odalarına dönüştürürler.”

aralarında pay ederlerdi. Kurban bayramlarında da arkalarında zembille evleri dolaşır, ‘kurban pay’ namıyla hayli miktarda kurban eti toplar, uzun zaman bunlarla geçinirlerdi.” (Ansan ve Ansan Günay, 1995: 312)

Ramazanlarda sahur vaktinin geldiğini mahallenin sokaklarında davul çala çala dolaşarak bekçiler bildirirdi. Aralarında sesi güzel olmayan, davul çalmasını bilmeyen varsa, bu işlerden anlayan bir davulcu ile anlaşırđı. Bekçi veya davulcu hangi evin önünden geçerse, ev sahibine hitaben anlamlı ve bahşış isteyen sözler söylerdi. Böylelikle dinleyenlere mizah havası içinde çeşitli mesajlar verilirdi. Zengin bekçi mâni ve destan kültürünü birkaç dörtlük ile örnelemek yerinde olur (Koçu ve Akbay, 1960: 1879) :

Bekçi su gibi akıyor
Fenere mumlar yakıyor
Bahşışı gelir daim
Bekçi yollara bakıyor

Bekçinin ağırdır başı
Ayağı görmüyor taşı
Bahşış diye baka, baka
Bekçiniz de oldu şaşı

Gülseni dehrin gülüdür
Bağı cihan sümbülüdür
Lütfunu ümid eylemiş
Bekçiniz ihsan kuludur

Mahalle bekçilerinden sonra bahşış toplama sırası tulumbacılar gelirdi. Tulumbacıların bayram sabahları mahallelerindeki evleri dolaşıp bahşış toplamaları İstanbul’a özgü bir adetti (İncecik, Göncüoğlu, Sadırlı, 2004: 256). Onlar da klarnet veya darbuka gibi çalgılar eşliğinde gösteri yaparak bahşış toplarlardı. Bahşış fenerin içine, veya boruya toplanacaksa, su fişkırtan ucu tıkanarak, para borunun hortuma geçen ağzına atılmak suretiyle toplanırdı. Toplanan parayı tulumbacılar koğuşlarında paylaşırlardı.

Yine bayramlarda, aranmadan bahşış almaya gelenler arasında, sucu, çöpçü, bakkal, kasap, manav çıraklarını; eski konaklarda çalışan bahçivan, yanaşma, uşakların yanı sıra mahallenin hiç tanımadığımız çocuklarını saymak mümkündür.

Bir gönül bağışı olan bahşış üzerinde Osmanlı’da esnaf nizamnâmelerinde önemle durulduğu belirtilmektedir (Koçu ve Akbay, 1960: 1878). Örneğın, on yedinci yüzyılda,

Sultan İbrahim'in ilk saltanat yıllarında yapılmış bir esnaf nizamnâmesi ve narh defterinde şu maddeler yazılıdır: “Müşteri mürüvveten (bahşiş olarak) dellâk ve natıra akçe verdikde hamamcı ücreti mûtadelerini yine vere.” Berberler hakkında da şunlar yazılmıştır: “Berberler adam başından bir akçe alalar, mürüvveten bir akçeden ziyâde verende (müşteri bahşiş verir ise) gül suyu döküb riâyet ideler.”

Eski İstanbul yaşayışına ilişkin kaynaklarda bahşişin herkes tarafından verilmesi gerekmediği, kesesi ve gönü zengin olan cömert kimseler tarafından verildiği zaman anlam ve değer kazandığı üzerinde durulduğu anlaşılmaktadır. Böyle bir kaynaktaki (Sezer ve Özyalçın, 1995: 80) İstanbul Kadılığının nizamnâmesi yanında hamamcılarının koyduğu ortak kurallardan da bahsedilmektedir:

“Kadılık nizamnâmesine göre, her hamamdaki çalışanlar zincirleme kefalet altındadırlar ve hepsinin durumundan en “kıdemli uşak olan ser nöbet tellak” sorumludur. Hamam ücreti “gusl için giren”e (gusul abdesti alana) bir akçe, kese sürünüp tıraş olana iki akçe (1640 yılında) dir. Bu ücret için konulan yan kurallar, içinden geldiği için, insanlık adına (mürüvveten) daha fazla ücret vermenin yasak olmadığı; tellak ve natıra para vermenin (bahşişin) hamamcı ücretini vermemeyi gerektirmediği; müşteri, özellikle yoksullar ve şehrin yabancıları yolcular tellak ve natıra para verip vermemekte özgür olması, tellak ve natırın bahşiş isteyememesidir. Bahşiş veren müşteriye ise, başına eline ve elbisesine gülsuyu serpilerek ağırlanması gerekir.”

Osmanlı'da gelenek haline gelmiş olan önemli bir bahşiş türü, padişahlar tarafından verilen cülûs ve sefer bahşişleridir. Yeni padişahın tahta oturması nedeniyle devlet ve saray erkânına, ulemâyâ ve kapıkulu ocakları mensuplarına bahşiş verilirdi. XVII. yüzyıldan itibaren “cülûs in'amı” da denilen bu adet Osmanlılardan önceki İslam devletlerinde de görülmektedir. İlk kez Yıldırım Bayezid vermiştir. Fatih Sultan Mehmet genç yaşta tahta oturunca, yeniçeriler bir toplantı ile bahşiş istemişler ve almışlardı. Muhtemelen bu tarihten itibaren yeniçerilere verilen bahşiş mecburi bir adet olmuş; bahşiş meselesi yüzünden zaman zaman isyanlar çıkmıştır. II. Mehmed'in Karaman seferinden dönüşünde yeniçeriler padişahı zorla sefer bahşişi de almışlardır (Özcan: 112).

Osmanlı toplumunda on dokuzuncu yüzyıl boyunca bir yandan mevsimlerin karakteriyle belirlenen mistik zaman, öte yandan akrep ve yelkovanın belirlediği modern, hızlı zaman ritmi ayrı mekanlarda gelişti (Işın, 1987: 32). Örneğin, Üsküdar ile Galata'nın, Eyüb ile Pera'nın zaman tempoları farklıydı. Mahalle hayatı daha ziyade mistik zaman tarafından şekillenirken, modernleşme sürecinde yaratılmaya çalışılan kamusal mekanlarda halka uygun davranış biçimleri kazandırılması önem kazanmıştı. Ahmet Mithat Efendi eski ve

yeni zaman/ mekan anlayışlarını bağdaştırabilmek amacıyla “adâb-ı muâşeret” kavramını ortaya attı. Eski hayata ait geleneksel davranışlar da batılı adâb-ı muâşeretin alanına girmişti. Fransızca da bahşiş Pourboire/içmek için anlamında kullanılmaktaydı ve verilen hizmetin karşılığında bir içki parası vermek suretiyle teşekkür edildiği anlamına gelmekteydi (Meriç, 2000: 277).

Ahmet Mithat Efendi bu anlamdaki bahşiş ile Doğu toplumlarındaki sadakayı karşılaştırıp, bizim Batı toplumlarının gerisinde olduğumuzu dile getirmiştir. Batı’da bahşişin verilmemesi hizmetten memnun kalınmadığının işaretidir. Tereddüt edildiği zaman ve durumlarda bahşiş verilir verilmeyeceğinin sorulması suretiyle milletçe kibar olduğu gösterilmelidir. Avrupa’da bahşiş o kadar çok yerde kullanılmaktadır ki kullanılmayan yerlerin bilinmesi daha kolaydır. Oysaki Avrupalılar bahşışı Doğululara ait bir adet olarak kabul etmektedirler. Ahmet Mithat Efendi’ye göre bu durum Batı ve Doğu’ya ait zihniyet farklılıklarını göstermektedir. Bizde, Avrupa’dan gelen bahşiş adeti olarak, sıradan bir lokantada dahi yemek yense garsona para bırakılması hemen benimsenmiştir. Koçu’ya (1960: 1877) göre hakları olduğu halde bahşiş alamayanlar Batı’dakinin aksine, genelde taksi şoförleri olmuşlardır.

Eski Osmanlı yaşantısında da gözlenmiş olup, zamanımızda bahşiş verilen hizmetler çok çeşitlidir. Lokantalarda, gazinolarda, kafeteryalarda, barlarda, vapur büfelerinde hizmet eden garsonlara ve kapalı mekanlarda vestiyerlerde çalışanlara; berberlerde ve kuaförlerde tıraş ve kesim/boya ücretinden başka yardım eden çıraklara, kalfalara, manikür/pedikürcülere; bir otelden ayrılırken otelde kaldığımız sürece bize hizmet etmiş olan oda görevlisine, çarşaflarımızı değiştiren temizlikçiye; iş yerlerimizde bize hizmet eden odacılara, çaycılara; hatta taksimetrenin yazdığı araba ücretinden başka edep sahibi şoförlere “üstü kalsın” demek suretiyle bahşiş vermek sosyal adetlerimiz arasındadır. Ayrıca, düğünlerde ve sünnet düğünlerinde, cenazelerde ücret diye bir şey konuşulmadan Tanrı adına hizmet eden kimsesiz veya yoksul kimselere, defin sırasında çağrılmadığı halde görevli hafızlara katılıp Kur’an okuyanlara, çelenk taşıyanlara bahşiş vermek adettendir. Düğünlerde ve kına gecelerinde bahşiş verilen durumlar çok fazla olduğu için, halk kültürümüzün temelini oluşturan halk eğlence kültüründe verilen bahşişlere ayrı bir başlık altında değinmek yerinde olacaktır.

Türk Halk Gelenekleri İçinde Bahşiş

Halk geleneklerine göre bahşiş en çok düğün zamanı verilir. Türklerde düğün veya evlenmenin diğer adı “hayır iş” veya “hayırlı iş” tir. Taraflar ellerinden geldiği kadar hayır işlemeye çalışırlar. Herkes memnun edilmeye ve herkesin rızası alınmaya çalışılır (Kalafat, 1999: 117-118). Düğünlerde dağıtılan bahşişler bu bağlamda ele alınmalıdır. Düğünlere ilişkin uygulamalar bir çok yöremizde birbirine benzer. Gelin alma veya çıkarma, gelin getirme, gelin götürme gibi adlandırılan her düğün safhasında bahşiş vardır.

Bazı yörelerde, örneğin Eskişehir köylerinde “ağız tadı” denilen düğün öncesi süreçte önce oğlan tarafından kız evine gidilir. Bir hafta sonra kız tarafından oğlan evine gidilir. Damada çamaşır, gömlek gibi hediyeler ve bir tepsi baklava götürülür. Baklava tepsisini taşıyan kişi, genellikle kızın ablası veya yengesi olur, damada baklava tepsisini verir, bahşiş alır; sonra da damada yüzük takar. Bundan sonra kadınlar yer, içer, eğlenirler (Baraz, 2000: 125).

Düğüne davet köylerde “okuntu” denilen çağırma şekliyle olur. Okuntu dağıtana bahşiş verilir. Bu adet yerini davetiyelere bırakmıştır (www.turkforum.net). Kına gecesinin sabahı kızlar erkenden kalkarak gelinin elindeki kınayı yıkarlar. Elinin ortasına konmuş olan para, ya fakir bir çocuğa verilir veya güveye götürülüp bahşiş alınır. Güvey bu parayı cüzdanında taşır (Santur, 2005). Gelin almada, kız evine gelen oğlan tarafının kadınları içeri girmek için “kapı parası” veya “kapı bıçağı” adı altında para öderler. Genellikle gelinin erkek kardeşi bahşiş alana kadar gelinin çıkacağı kapıyı açmaz. Gelin uğurlanmadan önce, düğün evinden yaşlı akrabalar ve imam çeyiz odasına girerler. Gelinin kız kardeşi gelin sandığının üzerine oturur ve bahşiş ister. Gelin gezdirmeden sonra ev eşyaları oğlanın evine götürülür. Traktör römorkuna kilim, halı, yatak, yorgan, karyola ve benzeri ev eşyaları yanı sıra kurbanlık bir koyun konulur. Yaşlı bir kadın da bindirilir. Motorun önünde davul zurna eşliğinde gençler giderler. Evin önüne varılınca motorcuya ve yaşlı kadına bahşiş verilir. Bahşiş alınmadan kızın çeyizi indirilmez (Baraz, 2000:136). Bu ritüel yörelere göre değişebilmektedir. Örneğin, Adana yöresinde çeyiz damat evine götürülmeden önce damat tarafı çeyizden bir yastık kaçıtır. Kız tarafının gençleri tarafından kovalanırlar. Yastığı kapıp, damada ilk götüren bahşiş alır (www.kultur.gov.tr). Kız evinden ayrıldıktan sonra, oğlan evine gidilirken, gelin alayının yolu kesilip para istenir, para alıncaya kadar direnilir. “Toprak bastı”, “yol bastı” veya “tarla bastı” diye adlandırılan bu adet, düğün sırasında uygulanan en yaygın adetlerden birisidir (Baraz, 1998: 61).

Gelin yollanırken davul zurna eşliğindeki kafilenin başında bayrak taşıyan bir bayraktar bulunur. Genç kızlar bayrağı sancak gibi süslerler ve bu iş için bahşiş alırlar. Bahşiş ödeyerek bayrak kız evinden alınır. Bayrağı damada teslim eden delikanlılar da bahşişlerini alırlar ve aralarında paylaşırlar (Eröz, 1996: 123). Duvak gününde gelinin başından duvağı bir kız ve bir oğlan çocuğu alıp, kaçıtır ve yine damattan bahşiş alır. Konuşmayan, yüzü örtülü olan geline yüzünü açması için “yüz görümlüğü” verilerek gelin konuşturulur. Düğünün son günü damat yatsı namazını kılarken ayakkabıları arkadaşları tarafından saklanır. Sağdıç, bahşiş ödeyerek ayakkabılarını geri alır. Tasvir edilen ritüellerin hepsi düğünün her safhasında bahşiş olduğunun açık göstergeleridir.

Düğünlerden başka, halk gelenekleri içinde bahşiş verilen farklı törenler vardır. Örneğin, Anadolu’da, koç katımından yüz gün sonra kuzunun ana karnında canlandığına inanıldığı

için kutlanan “saya” (hayvancılık ve çoban) bayramında çobanlar, çocuk ve gençlerle birlikte, bir tören eşliğinde, koyun sürüsü sahiplerini ziyaret ederlerdi. Bu ziyaret sırasında yiyecek ve bahşiş toplanır ve toplanan bahşişlerle gece çobanlar kutlama yaparlardı. Kimi yerlerde kuzular doğduğu zaman, doğan ilk kuzuları köye götürülen çobana bahşişler verilirdi. Bazı yerlerdeyse, çoban kuzuların doğduğunu bir haberci ile bildirir; koyun sahipleri çobana “dölcek” denilen yemiş ve çerez gibi yiyecekler götürürlerdi. Çoban akşam köye gider ve bunları çocuklara dağıtırdı (www.kulturturizm.gov.tr).

Osmanlı döneminde halk Nevruzda kırlara çıkar, kırk bir çeşit ot toplayıp bunları kaynatır içermiş. Ayrıca “Nevruziye” denilen macun satılırmış. Şehirlerde eczacılar yaptıkları macunu semtin varlıklı kişilerine gönderip bahşiş alırlarmış. Bu gelenek bugün Manisa Mesir Macunu Bayramı adı altında sürmektedir (www.karacaahmet.net/makaleler)

Yine geleneklerimize göre, asker adayları askere gitmeden önce el öperler ve bahşiş alırlar. El öpme sırasında, dayanışma amacıyla asker adaylarının ceplerine herkes karınca kararınca para koyar (Tezcan, 1989:32). Balaman (1983:104), bu geleneğe ilişkin bir örnek olay aktarmaktadır:

“Bir köyde askere uğurlama sırasında asker adayına para vermek için elindeki bütün parayı köy bakkalına bozdurmaya gelen bir yaşlı kadına köy bakkalı şöyle der: “Ninem, parayı bozduracağına tümünü virsen olma mı?” diye sorduğunda, “Oğul bu asker parasıdır, uğur getirir, çoğundan azı hayırlıdır” yanıtını verir”.

Sosyal dayanışma için bahşişin verildiği bir başka gelenek, küçük çocuğun ilk dişinin çıkması sırasındaki uygulamadır. Çocuğun dişi çıktıktan sonra ailesi suda buğdaya nohut veya fasulye karıştırarak “hedik” adı verilen geleneksel bir yemek pişirir. Hedik komşulara birer tabak dağıtılır. Buna karşılık olarak komşular hediği getiren çocuğa bahşiş veya küçük bir hediye verirler (www.osmanlimedeniyeti.com).

Ankara yöresinden derlenen bilgilere göre, Müslümanlıkta kutsal sayılan üç aylarda (Şaban, Recep, Ramazan) çocuklar, okuldan çıktıktan sonra toplanıp evleri gezerlerdi. Bu gezmelerde “Namaz dayı ağşam sadakası ver” diyerek bahşiş istenirdi ve çocuklara herkes kesesine göre bir bahşiş verirdi. Ramazan yaklaşınca yüksek bir yere çıkılır ve ay seyredilirdi. Yeni ayı ilk müjdeleyen hükümetten siftah bahşişi alırdı (www.ankararehberi.com/ankara/gelenek-bayramlar).

Müslümanlıkta “beşâset”, gülyüzlü ve hoş bir hale sahip olmak, ruhtaki saflık ve neşenin yüzde ifadesi demektir; gülyüzlü olmak insanlara dağıttığımız bir sadaka ve bahşiş sayılır (www.yenimesaj.com).

Günümüzde Bahşış ve Toplumumuzdan Sosyolojik Gözlemler

Toplumumuzda bahşış verme uygulamaları hem geleneksel, hem de modern biçimlerde devam etmektedir. Geleneksel olarak, yukarıda çeşitli örneklerle betimlendiği üzere, başta halk düğünlerinde gelin ve güvey tarafının verdiği bahşışler olmak üzere, kutsal Ramazan ayında, bayramlarda kapımıza gelen davulculara, kapıcılara, çöpçülere, kasap, manav çıraklarına ve mahallenin -tanımasak da- çocuklarına verdiğimiz bahşışler sayılabilir. Şimdilerde bu saydığımız kimseler mahalle aralarında dolaşsa da bahşış için açılan kapı sayısının azaldığına tanık olabilmekteyiz. Çünkü, o evlerde yaşayanlar, ya bayramlarda şehir dışına çıkmış olmakta, ya da zil sesine kulaklarını tıkayıp davetsiz misafirlerin gitmesini bekleyebilmektedirler (www.hurriyetim.com.tr). Modernliğin bir özelliği olan rasyonellik açısından Ramazanlarda davulculara gereksinimimiz yoktur; çünkü saati kurup sahura kalkmak mümkündür. Davul çalmak eskiden mahalle bekçilerinin mahalleyi korumak, gözetmek görevlerinin bir uzantısıyken, günümüzde başlı başına bir geçim kapısı haline gelmiştir. Basın aracılığıyla bize aktarılan bilgilere göre bazı yörelerde, örneğin Kayseri’de bahşış gelirinin iyi olması nedeniyle, ramazan davulcusu olabilmek için pek çok kişi muhtarların kapısında kuyruk olmaktadır (www.dosyalar.hurriyet.com.tr).

Müslüman ahlakına göre, evlilik hayırlı iş anlamına geldiği için, düğün esnasında herkesi memnun etmek için bahşış verilir. Aynı yörede yaşayan delikanlılar düğün alayının önünü keserek damattan bahşış koparmaya çalışırlar; bu uygulamaya kimi zaman “yol bastı” denildiğinden bahsetmiştik. Günümüzde, özellikle büyük şehirlerde bu geleneği kötüye kullanan gasp çeteleri türemiştir. Örneğin bahşış için özel olarak İstanbul’a getirilen çocuklar hafta sonları kamyonla nikah daireleri civarlarına bırakılmakta, çete üyeleri iş bitiminde hasılatla beraber toplanmaktadır. Dolayısıyla, eski bir geleneğin organize bir suç dönuşebildiğine tanık olabilmekteyiz (www.itusozluk.com/goster.php).

İş kanunu açısından bahşış, “bir kimseye ödenen ve genellikle emek karşılığı olmayan bir miktar paraya verilen addır” (www.MaximumBilgi.com). Meşru yoldan bahşış emek sahibi kişiyi ödüllendirmek için verilir; ama gayri meşru yollardan yapılan faaliyet karşılığında ödendiğinde, bahşış adı altında verilse de rüşvet niteliğini taşıdığı kuşkusuzdur. “Kamuoyu gözüyle kamuda yolsuzluk” (www.tusiad.org/yayın/gorus) adı altında yayınlanmış bir araştırmada, “Memurların bazı işlemler karşılığında para ya da hediye kabul etmesi, Türkiye’nin değışmez gerçeğidir. Bunu bir çeşit bahşış olarak görmek gerekir” biçimindeki önermeye görüşülen kişilerin yüzde 24,2’si en azından kısmen katıldıklarının belirtmişlerdir. 18-24 yaşları arasındaki gençlerde bu oranın yüzde 28,2’ye yükselmesi genç kuşaklarda etkili olan konformizme işaret etmektedir. Berkman (1983: 49), “Az gelişmiş Ülkelerde Kamu Yönetiminde Yolsuzluk ve Rüşvet” adlı çalışmasında şu saptamayı yapmaktadır:

“Görevlilere hediye ya da bahşış vermenin kültürel değerlere ters düşmediği bir toplumda, yasal ve bürokratik kuralların bunları rüşvet sayıp dışlaması pek de etkili olmayabilir. Bu bağlamda, “toplumun” ve “devletin” yasaları arasındaki uyum derecesinin yolsuzluk ve rüşvet olasılığını etkilediği ileri sürülebilir”.

Dış basında Türkiye’ye ilişkin bir yazıda (www.byegm.gov.tr) gümrükçülerin bahşış ile rüşvet arasında bir ayırım yaptıkları, memurların yüzde 55’inin hediye kabul etmenin rüşvetle bir tutulmayacağını düşündükleri belirtilmektedir. Neredeyse yüzde 94’ünün maaşlarını düşük bulduğu gümrük çalışanları arasında her on memurdan birinin gümrüklerdeki rüşvet olaylarını ücretlerdeki adaletsizliğe bağladıkları anlaşılmaktadır.

Aslında “yükü bahşış her kapıyı açar” görüşü pek çok toplumda ve çoğu tarihsel dönemde geçerli olmasına rağmen, günümüzde bahşış, özellikle sosyete de parayla itibar almanın en hızlı yolu olarak kullanılmaktadır.

Bahşış verilen değişik işletmelerde yaptığım mülakatlar ve gözlemler toplumumuzda bahşışın bazı sektörlerde maaşın/ücretin de üstünde ve ötesinde gelir kaynağı olabildiğini göstermektedir. Kısa mülakatları gerçekleştirdiğim işletmeler: otel, “cafe,” kuaför ve benzin istasyonudur .

Otel çalışanları Sosyal Sigortalar Kurumu’na bağlı olduklarını; ayda ortalama 500 -1000 TL arasında değişen maaş aldıklarını; aldıkları ortalama bahşışın bir maaş kadar olabildiğini söylemişlerdir. Resepsiyon, servis, kat hizmetleri gibi ayrı bölümler kendi içlerinde bahşışlerini toplamaktadır. Toplanan bahşış bölüm yetkilisi tarafından tecrübeye göre pay edilmekle beraber bir yıl sonra eşitlenmektedir. Ancak müşteri memnuniyetine göre daha çok bahşış alan bölümler de olabilmektedir. Mülakatları gerçekleştirdiğim otel çalışanları turistik bölgelerdeki otellerde maaşın iki katı kadar bahşış toplanabildiğinden bahsetmişlerdir. Otelde resepsiyon ve restoran daha çok bahşış alan bölümlerdir; kat hizmetlileri çok fazla bahşış almaz. Resepsiyonda çalışanlar daha çok tur hizmetlerinden ve müşteri gönderdikleri restoranlardan aldıkları yüzde 15 oranındaki payın personel arasında dağıtılmasından dolayı bahşış almaktadırlar. Gelen müşteriler daha çok şirket çalışanları oldukları ve ödemeleri kredi kartı ile yaptıkları için, resepsiyon görevlilerine bahşış verilmesi olasılığı azalabilmektedir.

Ancak günümüzde bunun da çaresi bulunmuştur. Dışbank’ın verdiği reklamda şöyle demektedir:

“Dışbank üye işyeri olduğunuzda, işyerinize bağlanacak POS (Point of Sale) cihazı satışlarınızda kredi kartı kabul ederek iş hacminizi artırmanızı sağlayacaktır. İşyeriniz cafe/restaurant grubunda ise Dışbank POS cihazı ile müşterilerinize kredi kartı ile bahşış verme kolaylığı sağlayabilirsiniz” (www.disbank.com.tr).

Cafe/restoran sektörüne ilişkin olarak yaptığım görüşmelerde bahşiş konusunda bireyselden kolektife doğru bir gelişme olduğunu öğrendim. 1970’li yıllara kadar yaygın olan gazino sisteminde bahşişi garson kendisi alıyordu. 1990’lı yıllardan itibaren bahşişler kutuda toplanıyor. Garsonlar kendi masalarına bakıyorlar ama biri sıkışınca diğeri destek oluyor. Garson maaşı ortalama 1000 ile 2500 TL arasında değişiyor. Komiler ortalama 700 TL alıyorlar. Müşteri kalitesi toplanan bahşişte önemli oluyor. Maaşın iki katı kadar bahşiş toplamak mümkün; bu yüzden garsonlara yüksek maaş ödenmemesi de söz konusu olabilmektedir. 1990’lı yıllardan itibaren yaygınlaşan sisteme otel sistemi de deniyor. Toplanan bahşiş puanlara göre paylaştırılıyor ve puanlar da kıdeme göre veriliyor. Görüşmeler yaptığım cafedeki işletme müdürü bahşiş toplama olayında Türkiye’de önemli olanın “hizmetin satılması” anlayışını geliştirmek olduğunu vurguladı. Bu anlayışa göre, hizmet iyi satılırsa toplanacak bahşişin, Avrupa ülkelerinde uygulanan yüzde on anlayışının ötesinde, yüzde yirmiyeye de çıkması mümkün.

Kuaförde yaptığım görüşmelerde emekliler ve gençlerin fazla bahşiş bırakmadıklarını öğrendim. Hatta gençler bazen hiç bahşiş vermiyorlar. Bahşiş bırakanlar daha ziyade 30 yaş üstü kesim ve bırakılan bahşiş semte göre değişiyor. Çıraklar bazen daha az bahşiş alabiliyorlar. Bazen de müşterinin çıraklara daha çok bahşiş bıraktığı oluyormuş. Kuaförlerde çalışanlar sigortalı olduklarını ve aylıklarının ortalama 800 TL ile 950 TL arasında değiştiğini söylüyorlar. “Daha iyi semtlerde 1 milyon üstünde maaş almak mümkündür ve alınan bahşiş müşteri sirkülasyonundan dolayı maaşları bile geçer” deniyor. Müşteri kasaya parayı “üstü kalsın” diye bırakırsa çalışanlar bahşişi aralarında paylaşıyorlar.

Benzin istasyonunda yaptığım görüşmeler bu sektörde fazla bahşiş verilmediğini gösterdi. İstasyonda çalışanlar halk tarafından görev tanımlarının benzin koymak olarak belirlendiğini; bunun dışında camları silmek, araba yıkamak gibi durumlarda da bahşiş beklemediklerini, ama pek veren olmadığını aktardılar. “Bahşiş verenler 1-2 TL arasında veriyor, 5 TL bile veren olmuyor” dediler. Maaşlarının ortalama 500 TL olduğunu, bazen benzin alan müşterilerin parayı ödmeden çekip gittiğini, kasaya açıktan para koymak zorunda bile kaldıklarını belirttiler.

Bu sektörlerde verilen bahşişler karşılaştırılınca, işyerlerinde çok farklar olabildiğini görüyoruz. Aynı zamanda işverenlerin ödediği ücretlerin yanı sıra bizim verdiğimiz bahşişler sayesinde çalışanların maaşlarına vergiden kesintisiz olarak katkıda bulunduğumuz ortaya çıkıyor. Böylelikle bahşiş bir anlamda kayıt dışı ekonomide yeniden dağıtım aracı olarak işlev görüyor ki, kanımızca bu durum başlı başına bir araştırma konusu olmayı hak etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

KİTAPLAR

- Ansan, K. D. ve G. Ansan (1995). *Abdülaziz Bey, Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*. 2. kitap. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Balaman, Ali Rıza (1983). *Gelenekler, Töre ve Töreler*. İzmir: Betim Yayını.
- Baraz, Nesrin (1998). *Halkbilime Genel Bakış*. Eskişehir: T. C. Anadolu Üniversitesi Yayınları: 1055.
- Baraz, Nesrin (2000). *Eskişehir'in Halkbilimsel Değerleri*. II. Cilt. Eskişehir: T. C. Anadolu Üniversitesi Yayınları: 1256.
- Berkman, Ümit (1983). *Az gelişmiş Ülkelerde Kamu Yönetiminde Yolsuzluk ve Rüşvet*. Ankara: TODAİE.
- Eröz, Mehmet (1996). *Millî Kültürümüz ve Meselelerimiz*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, Kültür Eserleri.
- Güvenç, Bozkurt (1984). *İnsan ve Kültür*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- İncecik, R, S. F. Göncüoğlu ve F. Sadırlı (2004). "Ramazan Manileri." *Kandiller Yanarken*. İstanbul: Sarıyer Belediyesi Eğitim Kültür Müdürlüğü, 269-270.
- Kalafat, Yaşar (1999). *Doğu Anadolu'da Eski Türk inançlarının İzleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Mauss, Marcel (2005). *Sosyoloji ve Antropoloji*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Meriç, Nevin (2000). *Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi: âdâb-ı muâşeret 1894-1927*. 1. basım. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Sezer, S. ve A. Özyalçiner (1995). *İstanbul'un Taşı Toprağı Altın: Eski İstanbul Yaşayışı ve Folkloru*. İstanbul: Altın Kitaplar.

DERGİLER

- İşın, Ekrem (1987). "Ahmet Mithat Efendi ve Gündelik Hayatın Pratik Bilgisi: Adâb-ı Muâşeret." *Tarih ve Toplum*. Ağustos, 8.cilt, 44.sayı, s. 33.

ANSİKLOPEDİLER.

- Koçu, R. E. ve M. A. Akbay (1960). "Bahşiş." *İstanbul Ansiklopedisi*, 4. cilt, İstanbul.
- Özcan, Abdülkadir, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*
- İslam Ansiklopedisi* (1970), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

INTERNET

- Pala, İskender (2004). "İhsan ile Bağış Arasında." *Zaman online*. 15 Mart Pazartesi.
- Santur, Meltem Emine. "Evlenme Adetleri." <<http://www.turkoloji.cu.edu.tr/>

HALKBİLİM/27

www.ankararehberi.com/ankara/gelenek-bayramlar

www.byegm.gov.tr

www.disbank.com.tr

www.dosyalar.hurriyet.com.tr

www.hurriyetim.com.tr
www.itusozluk.com/goster.php
www.karacaahmet.net/makaleler
www.kulturturizm.gov.tr
www.MaximumBilgi.com
www.osmanlımedeniyeti.com
www.seben.4mg.com/kulturu
www.turkforum.net
www.tusiad.org./yayın/gorus
www.yenimeram.com.tr/modules
www.yenimesaj.com

ÖZET

Bu makalede bahşış verme adeti, sembolik bir güç ve ritüel olarak Osmanlı-Türk toplumunda gündelik hayat pratikleri ve hediye verme gelenekleri içerisindeki rolü çerçevesinde incelenmektedir. Osmanlı toplumunda ondokuzuncu yüzyıla doğru giderek artan sosyal farklılıklar, sosyal yardımlaşma yerine bahşış verme adetini getirmiştir. Bayramlarda çocuklara ve yoksullara, ramazanlarda davulcu ve bekçilere verilen bahşışler ile düğünlerde damat ve gelin ailelerinin dağıttığı bahşışler, manevi cömertlik gösterisi olarak ele alınabilecek yardımlaşma geleneklerimize birer örnek oluşturmaktadır. Modern kapitalist toplumda paranın en önemli değer haline gelmesi ile bahşış, Türk toplumunda da Batı'daki gibi hizmetinden memnun kalan kişilere ücretleri üzerinde verilen bir miktar para halini almıştır. Günümüz Türk toplumunda bahşış bazı sektörlerde maaşın/ücretin üstünde gelir kaynağı olabilmektedir. Bu bağlamda bahşış ile rüşvet sınırları kayganlaşmakta ve bahşış kayıt dışı ekonomide yeniden dağıtım aracı olarak işlev görebilmektedir.

ANAHTAR KELİMELER: Bahş etmek (bağışlamak), sembolik güç, sosyal yardımlaşma, halk gelenekleri, ritüeller, modern toplum

ABSTRACT

In this article tip giving is analysed as a sign of symbolic power and as a ritual in Ottoman -Turkish daily life and within gift giving practices. Tip giving practice took the place of social charity due to accelerated social differences in Ottoman society throughout the nineteenth century. Giving tip to younger and weaker persons during holy days, to drummers and watchmen during Ramadan and distributing tip by bride's and groom's families during weddings were some examples of the practice of solidarity as well as a sign of moral superiority. As money became the most important value in Turkish society, tip giving gained the similar meaning as it is in Western societies. Nowadays tip functions as the medium for exchange for the "good service". In Turkish society tip has become a source of income over and above payments/wages in some sectors. In this context, tip may come closer to bribe as a practice and may function as a medium of redistribution in the informal sector.

Key Words: Tip giving, symbolical power, social charity, folkloric traditions, rituals, modern society